

УДК: 930.22(477.7)"18"

Т. С. ВОДОТИКА*

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМНИЦТВА У МІСТАХ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Розглянуто структуру та особливості аналізу джерельної бази для вивчення культури підприємництва у містах Півдня України. Відзначено специфіку формування та методикою опрацювання кожного виду джерел, а також необхідність комплексного порівняльного підходу до формування та обробки джерельної бази.

Ключові слова: статистика; мемуари; культура підприємництва; заповіт; діловодство; міста України.

Особливість вивчення культури підприємництва полягає в комплексному синтетичному аналізі цього явища, яке виступає одночасно наслідком та рушійною силою поступу суспільства. В комплексі історичних матеріалів, що лежать в основі вивчення різноманітних аспектів культури підприємництва, доцільно виділити наступні групи: фабрично-заводське законодавство, приватні комерційні акти, матеріали діловодства, періодична преса, промислова статистика, довідково-інформаційні видання, джерела особового походження¹.

До наративних джерел особового походження належать спогади. Цей специфічний вид джерел має відбиток особистості автора, його світогляду, переконань, упереджень, мотивації тощо. Праця з мемуарами вимагає не лише аналізу власне тексту, а й підтексту, прихованого (свідомого чи несвідомого) месиджу автора, контексту написання та навіть публікації.

Звернемося до спогадів нащадка французької за походженням династії підприємців Херсона Б. Є. Вадона, написаних на початку 1930-х років. Значна їх частина присвячена історії родини та родинній справі (механічний та чавуноливарний заводи, кораблебудівна верф та судноремонтний завод). Ідеологічне забарвлення мемуарів просто пояснити – родина зазнала репресій за часів радянської влади (знищення власної справи, психологічний тиск та відчуженість, штучне і показове обмеження можливостей для самореалізації, і, врешті, звинувачення у шпигунстві та ув'язнення в таборах), і її нащадок намагався донести відомості про характер бізнесу Вадонів². Загальновідомо, що мемуари

* *Водотика Тетяна Сергіївна* – архівіст I категорії сектору інформаційних технологій відділу використання інформації документів ЦДАВО України.

містять унікальну інформацію щодо соціокультурних характеристик підприємницької культури – стосунків із владними структурами, найманими працівниками, конкурентами, партнерами по бізнесу, участі у благодійництві тощо³. Водночас слід враховувати незаангажовані свідчення (наприклад, відомості Херсонського губернського жандармського управління про неповну виплату зарплати робітникам верфі чи специфічні засоби “вирішення” комерційних питань при укладанні контрактів із місцевою владою)⁴.

Поряд із мемуарами яскравим та ілюстративним джерелом особового походження є заповіти. Вони реєструвались нотаріально, тож нам пощастило виявити заповіт власниці херсонської друкарні О. Д. Ходушиної⁵. Заповіти поряд із мемуарами, щоденниками відбивають внутрішній світ, ціннісні орієнтації, психологію автора. Відзначимо, що нотаріальні книги, в яких записували зміст операцій (контракти, акти купівлі\продажу\оренди\фрахту, заповіти, дарчі) є окремим джерелом, яке хоч і потребує часу та уваги, а все ж винагороджується цікавими знахідками, як-от заповіт Ходушиної чи копії контрактів та закладних судновласника Спозито⁶.

Цінним джерелом для вивчення організаційної культури підприємництва є записка німецького підприємця Густава Гартмана, одного з засновників паровозобудівного заводу в Луганську. Записка була складена в 1905 р. у Дрездені, певно, з метою підбиття підсумків своєї діяльності наприкінці життя, щоб залишити нащадкам спогади про неї. Гартман детально, педантично та з гордістю описує весь процес заснування заводу, перемовини щодо його відкриття, планування та будівництва, перші роки функціонування, висвітлюючи таким чином задуману та реалізовану стратегію розвитку окремого підприємства. Найцікавішим з точки зору аналізу психології підприємця-німця буде останній абзац записки Гартмана, у якому він з гордістю говорить про перспективи та прибутки заводу та наголошує на тому, як позитивно вплинув завод на стан міста, спосіб життя його жителів⁷.

Статистичні матеріали дозволяють простежити динаміку чисельності підприємств та робітників, темпи зростання окремих галузей економіки, асортимент та вартість виготовленої продукції, структуру витрат та прибутків, галузеву та територіальну структуру бізнесу, рівень технічної та енергетичної оснащеності тощо. Водночас варто критично оцінювати об'єктивність тогочасної офіційної статистики з огляду на те, що підприємці імперії не були схильні афішувати прибутки чи вказувати реальну кількість робітників (а надто дітей, адже це вимагало додаткових витрат на соціальні гарантії для них). Первинна інформація збиралась поліцією, власників під час заповнення анкет ніхто не контролював, і їх зацікавленість в подачі достовірної інформації була сумнівною; крім того, на самих підприємствах не було чіткої системи об-

ліку, як і центрального статистичного органу. Різна відомча методика збору та обробки інформації спричиняли розмаїття узагальнюючих даних. Існує чотири основні групи фабрично-заводської статистики часів капіталістичної модернізації: відомча зведена (міністерств і відомств); відомості, надані промисловими закладами безпосередньо; статистика губернаторських звітів; статистика промислових виставок. Ця її розпорошеність між різними центральними та регіональними установами суттєво утруднює застосування даних, створює різнобій в працях дослідників і водночас дозволяє робити порівняння. Впродовж XIX ст. не було вироблено єдиних критеріїв оцінки промислових закладів, хоча вже під час проведення промислових переписів початку XX ст. (1900, 1908, 1910–1912 рр.) ця проблема була вирішена⁸.

Ключовим питанням, на яке мала б дати відповідь статистика, є встановлення кількості підприємців та їх внутрішня структура як соціальної групи. Найвні матеріали і методи опрацювання дозволяють вести мову не так про абсолютний вимір, як про домінуючі тенденції. Причина полягає у невідповідності методів тогочасних статистичних обстежень, орієнтованих на фіксацію кількісних показників традиційного суспільства, реаліям, в яких все більше проявлялись риси індустріального суспільства. Яскравим прикладом є Перший Всеросійський перепис населення 1897 року. Подані в ньому відомості щодо занять населення фіксують понад 60 найменувань джерел існування, але так і не дозволяють виокремити власне підприємців.

Частково цю проблему дозволяють вирішити довідкові видання, зокрема видані за результатами промислових переписів. За допомогою різних видань та їх зіставлення можна реконструювати галузеву та територіальну структуру підприємництва. Прикладом копіткої праці дослідників над довідковими джерелами є підрахунки М. К. Шаццлло, який на основі “Справочных книг о лицах, получивших гильдейские и промысловые свидетельства в Москве, Одессе и Санкт-Петербурге на 1913 г.” підрахував соціальний склад підприємців та розподіл їх за галузями економіки – фінанси, промисловість, торгівля, сфера послуг тощо⁹. Але такий приклад єдиний і охоплює три найбільші міста.

Окрему групу джерел становлять матеріали діловодства. Це – звіти, протоколи та журнали засідань, рапорти, ділове листування кредитно-банківських установ, окремих фабрик та заводів. Вони надають можливість проаналізувати ступінь цивілізованості окремих інститутів ринкової економіки зсередини, зрозуміти механізм їх діяльності, взаємодії, взаємовпливів та взаємозалежності. Фонди центральних і місцевих органів державної влади містять відомості щодо формування “бізнес-клімату”, характеризують позицію центральної влади стосовно підприємців. Фонди правоохоронних органів допомагають реконструювати соціальну складову підприємництва – дотримання чинного за-

конодавства, стосунки між робітниками, скласти реальне уявлення про соціально-політичне обличчя підприємців. Матеріали діловодства органів місцевого самоврядування висвітлюють позицію місцевої влади, ступінь її пристосованості до нових ринкових умов, відповідності її дій запитам та потребам підприємців. Документи фондів фабричної інспекції розкривають ставлення підприємців до проблеми соціального захисту працівників, стан охорони праці на виробництві, розміри оплати праці, вартість медичних послуг, тривалість робочого дня тощо¹⁰.

У наш час нові можливості для джерелознавчого пошуку відкриває мережа Інтернет. Так, удоступнено онлайн-архів британської газети "The Times", який дозволяє оцінити вітчизняну підприємницьку культуру в координатах європейського рівня і британського досвіду, порівняти методи ведення справ, ознайомитись з уявленнями іноземних інвесторів про бізнес-клімат тощо¹¹.

Таким чином, проблема вивчення історії формування культури підприємницької діяльності часів капіталістичної модернізації має в цілому достатню за формою, змістом, об'єктивністю та інформативністю джерельну базу. По-перше, за функціональним призначенням та характером відомостей джерела доцільно поділити на декілька груп: нормативно-правові акти; статистичні матеріали; діловодні матеріали державних і громадських, центральних і місцевих інституцій (міністерств, відомств, земств, комітетів і комісій з окремих питань тощо); матеріали особового походження, передусім мемуари і щоденники; відомості преси. По-друге, синтетичний характер проблеми вимагає комплексного підходу до аналізу різноманітних джерел, оскільки кожний їх вид дозволяє реконструювати певну рису (риси) підприємницької культури підприємця як суб'єкта ринку, як менеджера щодо найманих працівників, як члена певної громадської чи суспільно-політичної структури, як рушійну силу поступу індустріального суспільства. По-третє, опрацювання теми потребує цілеспрямованої евристичної роботи, оскільки відповідні факти часто містяться в незвичайних на перший погляд для вивчення історії підприємництва джерелах – заповітах, судових рішеннях, зарубіжній пресі тощо. Очевидно, що дослідження становлення культури підприємницької діяльності потребує адекватних, в тому числі й нетрадиційних, методів обробки джерел. Але це тема окремого дослідження.

¹ *Воронкова С. В.* Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения / С. В. Воронкова. – М.: Мосгосархив, 1996. – С. 20–21.

² Держархів Херсонської обл., ф. Р-4009, оп. 6. Вадон Борис Евгеньевич. Спр. 1. История рода Вадонов. БД. 45 л. 1–45.

³ *Савенок Л. А., Водотика Т. С.* Мемуари як джерело з історії Херсона першої третини XX ст. / Л. Савенок, Т. Водотика // Південний архів. істор. науки: Зб. наук. праць. – Херсон: ХДУ, 2003. – Вип. 12. – С. 110–119.

⁴ Центральный державный историчний архів України, м. Київ, ф. 349, оп. 1, спр. 46. Донесение помощника начальника Херсонского жандармского управления в г. Херсоне о неполной выплате рабочим судостроительной верфи Вадона заработанных денег. 3.02.–13.10.1916 г. 3 л.; Держархів Херсонської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 60. Журнал заседаний Херсонской думы, отчеты и контракты городской управы с фабрикантами Вадонем, Спозито и др. 17.06.1909 г. – 25.12.1909 г. – Арк. 92–94, 153–162.

⁵ Держархів Херсонської обл., ф. 51, оп. 1, спр. 160. Дело херсонского нотариуса А. П. Подпалова о совершении духовного завещания вдовы херсонского купца О. Д. Ходушиной. – 1903 г. – 3 л. 2.

⁶ Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. 48, оп. 1, спр. 1062. Дело херсонского нотариуса Юлиана Петровича Куликовского о совершении закладной на заложенное Н. И. Спозито Русскому для внешней торговли банку (Херсонское отделение) движимого имущества в сумме 30 000 рублей. 1910 г. 2 арк.; Спр. 1063. Дело херсонского нотариуса Куликовского о совершении закладной на заложенное Н. И. Спозито Санкт-Петербургскому Международному коммерческому банку (Херсонское отделение) его движимое имущество в сумме 6 000 р. 28.04.1910. 3 арк.

⁷ *Гартман Г.* Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России // Густав Гартман. – Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 460–465.

⁸ *Рыбаков Ю. Я.* Промышленная статистика России XIX в. Источниково-ведческое исследование / Ю. Я. Рыбаков. – М.: Наука, 1976. – С. 239–240.

⁹ Россия в 1913 году. Статистико-документальный справочник. Отв.ред.: Корелин А. П. – СПб: БЛИЦ, 1995. – С. 224–225.

¹⁰ Центральный державный историчний архів України, м. Київ, ф. 575. Киевский окружной фабричный инспектор; ф. 692. Киевский округ путей сообщения; ф. 268. Южное охранное отделение тощо.

¹¹ *Колесник В. Ф., Водотика Т. С.* Інформативні можливості газети “The Times” для дослідження індустріальної модернізації міст Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Ф. Колесник, Т. С. Водотика // Гілея (Науковий вісник): Зб. наук. праць. – К., 2009. – С. 121.

Рассматривается структура и особенности анализа источниковой базы для изучения культуры предпринимательства в городах Юга Украины. Отмечено специфику формирования и методика обработки каждого вида источников, а также необходимость комплексного сравнительного подхода к формированию и обработке источников.

Ключевые слова: статистика; мемуары; культура предпринимательства; завещание; деловодство; города Украины.

The article deals with the structure and peculiarities of the sources on studying of the culture of entrepreneurship in the South Ukrainian Cities. The author emphasizes the specifics of the development and methods of processing of each type of sources as well as the necessity of the complex comparison approach to the development and processing of sources.

Keywords: the statistics; the memoirs; the culture of entrepreneurship; the will; the record keeping; the cities of the South Ukraine.